

Radomir Miński

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny

ROBERT MICHELS JAKO PREKURSOR SOCJOLOGII ORGANIZACJI

W polskim dyskursie naukowym Robert Michels dość stereotypowo uchodzi jedynie za jednego z kontynuatorów myśli Vilfreda Pareto i Gaetano Moski będąc jednoznacznie kojarzony jako „ten od żelaznego prawa oligarchii”. Mniej znany jest fakt, że w Stanach Zjednoczonych uchodzi on nie tylko za prekursora socjologii polityki, ale doceniono jego wkład w rozwój socjologii organizacji. Przez amerykańskich uczonych Michels jest uważany za odkrywcę zjawiska przemieszczenia celów organizacyjnych (*goals-displacement*). Jego flagowe dzieło *Political Parties* stało się punktem wyjścia wielu badań nad tym zjawiskiem. Badacze patologii funkcjonowania organizacji społecznych zidentyfikowali obecność zjawiska przemieszczenia celów nie tylko w partiach politycznych i związkach zawodowych, ale również w ruchach społecznych, korporacjach biznesowych, organizacjach pozarządowych i grupach wyznaniowych. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na aktualność i powszechność problematyki przemieszczenia celów organizacyjnych oraz postawienie pytania, czy zjawisko to nie dotyka również Unii Europejskiej.

Główne pojęcia: socjologia organizacji; zjawisko przemieszczenia celów organizacyjnych; patologie organizacji; centralizm biurokratyczny; ewolucja władzy wykonawczej.

Wstęp

Robert Michels (1876–1936), niemiecki socjolog z włoskim paszportem, najbardziej znany jest jako autor książki *Zur Soziologie des Parteiwesens in der moderne Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (dalej *Zur Soziologie des Parteiwesens* lub *Political Parties*) i fundator żelaznego prawa oligarchii. Wśród badaczy panuje pogląd, że Michels jest „człowiekiem jednej książki” – cytowany, ale prawie wcale nieznan (Neumann 1956). Jak się jednak okazuje, scheda po Michelsie jest rozległa – obejmuje 30 monografii i 800 esejów (Genett 2007), choć jej poziom jest zróżnicowany. Oprócz publicystyki poświęconej feminizmowi i socjalizmowi na uwagę zasługują szerokie opracowania historii Włoch oraz analizy faszyzmu

włoskiego (Winkler 1972). Z socjologicznego punktu widzenia interesujące są korekty dokonane przez Michelsa w teorii cyrkulacji elit Vilfreda Pareto (Michels 1914: 150). Warto także wspomnieć, że Michels jest autorem haseł encyklopedycznych, które ukazały się między innymi w wydanej w latach trzydziestych XX wieku prestiżowej *Encyclopaedia of the Social Science*. Michels opracował takie hasła jak: *Authority*, *Conservatism* oraz *Intellectuals*.

Jeśli miarą znaczenia uczonego może być rezonans, jaki wywołuje jego dzieło (Pfetsch 1989), to bez wątpienia Michels zasłużył na miano klasyka myśli społecznej. Swoją pozycję zapewnił sobie dzięki pionierskim badaniom funkcjonowania partii politycznych, analizom z zakresu socjologii organizacji oraz wkładowi w rozwój teorii elit (Hetschner 1993). Autor *Political Parties* wraz z Pareto oraz Moską są określane mianem „świętej trójcy elityzmu” (Stefaniuk 2001). Warto nadmienić, że prawo oligarchii Michelsa uznawane jest za jedną z najbardziej interesujących generalizacji w obszarze nauk społecznych (Cassinelli 1953).

Problematyka statusu „żelaznego prawa oligarchii” została stosunkowo wyczerpująco omówiona w materiałach źródłowych (między innymi Cassinelli 1953; Pfetsch 1966; Chodak 1958; Smelser 1976; Żyromski 2007). W polskiej myśli społecznej Michels jest prawie zupełnie nieobecny, nie ma o nim wzmianki w żadnym z wydań podręcznika Jerzego Szackiego (1981; 2002) a w *Encyklopedii socjologii*, wydawanej przez Oficynę Naukową w latach 1998–2005, jego nazwisko pojawia się jedynie sygnałnie w artykule poświęconym elicie (Wasilewski 1998). Z tego względu niniejszy tekst skupia uwagę na prawie w ogóle w naszym kraju nieznanym fakcie, że przez teoretyków organizacji (Etzioni 1964; Scott i Marshall 2005) Michels uznawany jest za odkrywcę zjawiska „przemieszczenia celów organizacyjnych” (*goals-displacement*), czym różni się, w opinii autora, recepcja Michelsa i jego flagowego dzieła w USA od recepcji w Niemczech i we Włoszech¹.

Recepcja myśli Michelsa

Przez wiele lat Michels dość stereotypowo uchodził jedynie za jednego z kontynuatorów myśli Pareto będąc jednoznacznie kojarzony, jako „ten od żelaznego prawa oligarchii”². Sytuacja ta na Zachodzie ulega zmianie, albowiem współcześnie z niejaką emfazą niektórzy badacze preferują określać Michelsa jednym z najbardziej wpływowych przedstawicieli nauk społecznych poprzedniego stulecia (Tuccari 2013). Po zapoznaniu się z twórczością Michelsa

¹ Szerzej na ten temat Miński 2016.

² Dziękuję recenzentowi za użyczenie tego jakże trafnego określenia.

(Miński 2016) sędzę, że na razie należy jednak poprzestać na nieco skromniejszym określeniu, redukującym się do wpływu, jaki *Soziologie des Parteiwesens* wywarła na rozwój nauk społecznych. Sędzę, że to drugie określenie jest bliższe prawdy, gdyż – jak dotychczas – umiędzynarodowienie myśli tego uczonego dokonało się przede wszystkim za pośrednictwem jego najważniejszego dzieła poświęconego partiom politycznym. Nie ulega jednak wątpliwości, że w efekcie recepcji *Political Parties* nastąpił rozwój socjologii polityki po obu stronach Atlantyku. Można powiedzieć, że „żelazne prawo oligarchii” użyźniło i stało się podglebieniem do uprawiania refleksji o współczesnej roli partii politycznych w demokracji.

Analizując wpływ Michelsa na rozwój współczesnej socjologii polityki Joachim Hetscher (1993) wyróżnił dwa okresy, w których następowało przyswojenie też zawartych w *Soziologie des Parteiwesens*. W pierwszym okresie – przypadającym na lata poprzedzające II wojnę światową – teza o nieuchronności oligarchizacji organizacji społecznych oddziaływała głównie na teoretyków ruchu robotniczego, a debaty poświęcone „żelaznemu prawu oligarchii” odbywały się przede wszystkim w gronie niemieckiej socjaldemokracji. W drugim okresie, który rozpoczął się po II wojnie światowej, recepcja Michelsa przeniosła się na obszar refleksji akademickiej – na Zachodzie znalazła się w obszarze zainteresowań wyznaczanym przez socjologię polityki oraz teorię organizacji. Ten drugi okres przyswajania myśli Michelsowskiej trwa w zasadzie do współczesności.

Analizując literaturę poświęconą Michelsowi można wymienić trzy nurty piśmiennictwa: polemiczny, egzegetyczny (czy hermeneutyczny) oraz „empiryczny”. Wśród polemik wyróżniły się oczywiście wczesne krytyki autorów reprezentujących obóz marksistowski: Nicolaia Bucharina z 1925 oraz Sidneya Hooka z 1933 roku. Natomiast po II wojnie światowej silnie zaznaczył się wpływ Michelsa na rozwój badań empirycznych:

- a) z zakresu teorii organizacji, czego przykładem są studia Philipa Selznicka z 1949;
- b) socjologii polityki – między innymi badania Harolda Lasswella z roku 1952.

Większość badań prowadzonych z inspiracji myślą Michelsowską w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii koncentrowała się na „oligarchii w miniatu-rze”, co wynikało najprawdopodobniej z faktu, że w obu krajach demokracja na poziomie narodowym była uważana za oczywistość, a problematyka demokracji wewnętrznej w partiach i związkach zawodowych wydawała się bardziej płodna poznawczo.

Znaczenie Michelsa jest nie do przecenienia zwłaszcza dla rozwoju amerykańskiej socjologii politycznej i teorii organizacji. Wprawdzie flagowe dzieło Michelsa było znane w Stanach Zjednoczonych, zanim ukazało się anglojęzyczne tłumaczenie *Political Parties* (1915), jednak prawie wszyscy badacze dorobku tego autora są zgodni, że odegrał on znaczącą rolę dopiero w nowszej

historii socjologii, która rozpoczęła się po zakończeniu II wojny światowej. Zapowiedzią „popularności” i nasilenia zainteresowania *Political Parties* w Stanach Zjednoczonych, które przypadało na późne lata sześćdziesiąte i utrzymywało się do lat siedemdziesiątych XX wieku, było wydanie w języku angielskim w 1949 roku książki Michelsa zatytułowanej *First lectures in Political Sociology*. O zainteresowaniu, jakim cieszył się Michels w drugiej połowie XX wieku w Stanach Zjednoczonych, mogą świadczyć kolejne wydania *Political Parties*. O niesłabnącym zainteresowaniu tym dziełem w USA mogą świadczyć również współczesne jego wydania – z roku 1999 oraz 2005.

Warto podkreślić, że w Stanach Zjednoczonych Michels przyczynił się nie tylko do rozwoju socjologii polityki, ale również socjologii organizacji. „Za oceanem” recepcja *Political Parties*, eksponująca zjawisko przemieszczenia celów organizacyjnych, rozpoczęła się od badań Selznicka (1943). W zestawieniu z teorią biurokracji Maksa Webera „żelazne prawo oligarchii” Michelsa zostało w Stanach Zjednoczonych odczytane pragmatycznie jako relacja naocznego świadka biurokratycznej transmutacji, jaką przeszła organizacja i jej kierownictwo na drodze: od ruchu społecznego do partii politycznej lub w nieco innych kategoriach: od partii kadrowych do partii masowych (Eldersveld 1964).

Inaczej było na kontynencie europejskim, gdzie dominującą i nadrzędną problematyką było funkcjonowanie demokracji na poziomie władzy państwowej. Niemiecka recepcja Michelsa, z oczywistych względów (między innymi dostępność innych prac jego autorstwa), miała bardziej historyczno-krytyczny charakter. Prace z zakresu historii doktryn politycznych skoncentrowane były na wpływie „żelaznego prawa oligarchii” na ogólną teorię demokracji i jego konsekwencjach dla demokracji jako ustroju politycznego funkcjonującego na poziomie państwowym.

Zasadnym jest twierdzenie, że XX-wieczna literatura poświęcona partiom politycznym pozostawała pod wpływem wczesnoklasycznego na tym polu dzieła Michelsa. *Political Parties* streszczały podstawowe opracowania autorstwa Maurica Duvergera (1954) i Sigmunda Neumanna (1956), a z bezpośredniej inspiracji dziełem Michelsa powstały studia monograficzne: Roberta T. McKenziego (1955) – brytyjskich partii, Renate Mayntz (1959) – lokalnej struktury CDU (Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna) w Berlinie oraz Samuela J. Eldersvelda (1957) – przywództwa organizacyjnego partii republikańsko-demokratycznej w Detroit.

Traktując tezy Michelsa jako wyzwanie dla swoich badań Eldersveld wprowadził termin stratarhia, odnoszący się do współczesnej struktury władzy w organizacjach – będącej przeciwieństwem oligarchii – oznaczający dyfuzję elit (wielość, anonimowość) oraz decentralizację procesów podejmowania decyzji. „Ogólną charakterystyką stratarhii jest proliferacja grupy rządzącej i rozprzestrzenienie prerogatyw i zadań przywódczych. Zamiast scentralizowanej

«jednostki dowodzenia» lub hierarchicznej struktury, istnieją «warstwy władzy», które działają z różnym, ale znaczącym stopniem niezależności. Taka alokacja dowodzenia i kontroli na «warstwy» lub «szczeble» władzy jest pragmatyczną koniecznością» – stwierdził Eldersveld (1964: 9).

Wedle Juana J. Linza (2006) prace badawcze poświęcone partiom politycznym, w zestawieniu z wynikami badań: związków zawodowych, grup interesu czy spółdzielni, potwierdziły obserwacje Michelsa, jednak wskazywały na mniej oligarchiczny charakter tych pierwszych. Linz zasugerował, że przyczyną tej odmienności mógł być fakt, iż uczestnictwo w partiach ma bardziej dobrowolny charakter, sankcje wobec decydentów są łżejsze, a cele i ideologie ogólnejsze, co razem wpływa na większą liczbę członków i wyższą frakcyjność niż w organizacjach „jednodziedzicznych” takich jak związki zawodowe, skupionych na bardziej technicznych problemach.

Podsumowując wpływ *Political Parties* Linz zwrócił uwagę, że sprzeczności ujawnione przez Michelsa, tkwiące w demokracji: między wrażliwością przywództwa na potrzeby wyborców, odpowiedzialnością wobec wyborców a podejmowaniem odpowiedzialnych decyzji; wymagają systematycznych badań, gdyż będą one nieustannie powodować konflikty. Jeśli wyborcy żądają od powoływanych na urząd odpowiedzialności i realizacji składanych obietnic, to czy chodzi im bardziej o wrażliwość na ich potrzeby, czy raczej aby podejmowali rozsądne – odpowiedzialne – decyzje, postawił pytanie Linz.

Wyjaśniając status Michelsa w USA Sigmund Neumann zauważył, że jeden z impulsów do rozwoju socjologii polityki był pochodną powojennej pozycji Stanów Zjednoczonych na arenie międzynarodowej. Na tym polu, oprócz analiz obejmujących zagadnienia dotyczące *stricte* polityki zagranicznej, pojawiło się zapotrzebowanie na badania porównawcze zagranicznych systemów partyjnych oraz analizy i oceny ich sił wewnętrznych w konfrontacji z systemami totalitarnymi, przybierającymi postać bolszewizmu. Badania porównawcze partii i elit społecznych oraz polityczno-socjologicznej podbudowy demokracji ukierunkowały w znacznym stopniu dalszą recepcję Michelsa w USA. Ponadto jego „żelazne prawo oligarchii” stało się punktem wyjścia badań realizowanych na polu zainteresowań socjologii organizacyjnej, kierując uwagę badaczy na biurokratyzowanie struktur i koncentrację władzy „w rękach nielicznych” występującą w takich ugrupowaniach jak: partie polityczne, związki zawodowe, grupy nacisku, agencje rządowe, korporacje biznesowe, a nawet organizacje wyznaniowe.

Śledząc literaturę poświęconą autorowi „żelaznego prawa oligarchii” można odnieść wrażenie, że powojenna recepcja akademicka Michelsa w Europie rozpoczęła się z pewnym opóźnieniem w stosunku do Stanów Zjednoczonych. Spory udział w tym renesansie myśli Michelsowskiej miał uczeń i współpracownik Seymoura M. Lipseta – socjolog hiszpańskiego pochodzenia, Linz. To za sprawą artykułów tego uczonego (w tym wprowadzenia do *La sociologia del partito*

politico z 1966 roku) oraz wystąpień konferencyjnych prezentowanych w latach 1966–1978, zachodnioeuropejscy studenci mogli zapoznać się ze stanowiskiem Michelsa.

Między niemieckimi uczonymi nie ma zgodności w kwestii powrotu zainteresowania Michelsem w drugiej połowie XX wieku. O ile Hetschner uważał, że Michels był już obecny w refleksji uczonych zachodnioniemieckich bezpośrednio po II wojnie światowej, o tyle Morten Reitmayer (2009) konstatował początkową nieobecność autora *Soziologie des Parteiwesens* w dyskusjach nad wadami i zaletami ustroju demokratycznego. Wedle tego badacza wynikało to z faktu, że Michels był *persona non grata*, gdyż jego abnegacja wobec demokracji parlamentarnej była dla niemieckich uczonych podejrzanie zbyt silna.

Sądzę, że okres, w którym w Europie nastąpił powrót zainteresowania Michelsem nie był zupełnie przypadkowy. Przykładowo w Republice Federalnej Niemiec zainteresowanie oligarchiczną tezą Michelsa powróciło pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku na kanwie fali protestów związanych z działaniem tak zwanej Nowej Lewicy. W jakiejś części europejską recepcję *Soziologie des Parteiwesens* można uznać również za pokłosie wydarzeń, do których impulsu dostarczył między innymi Poznański Czerwiec 1956 roku, a które w skali międzynarodowej doprowadziły do powstania węgierskiego w październiku tego samego roku. Wedle Lipseta w krajach takich jak Polska, należących do bloku wschodniego, po śmierci Stalina w 1953 roku – w okresie „odwilży gomułkowskiej” – dzieło Michelsa stało się głównym źródłem odniesień dla badaczy analizujących społeczne uwarunkowania stalinizmu (Lipset 2005). Nie bez znaczenia pozostaje przy tym fakt, że po przesileniu politycznym określanym jako Październik 1956 na polskie uniwersytety powróciła socjologia – zlikwidowana jako odrębny kierunek studiów kilka lat wcześniej decyzją władz komunistycznych³. W tym okresie prace poświęcone Pareto publikował Zygmunt Bauman, a Michelsowi – Szymon Chodak. Choć analizy Chodaka nie znalazły kontynuatorów, warto zauważyć, że recepcja Michelsa w Polsce miała szansę rozwinąć się równoległe z refleksją badaczy zachodnioniemieckich.

Należy zatem uznać, że problematyka postawiona przez Michelsa była przedmiotem dużego zainteresowania badaczy życia politycznego. Za Chodakiem (1961) można przypomnieć, że prace poruszające tę problematykę rozwinęły dwa kierunki analiz: teoretyczny oraz empiryczny. W pierwszym przypadku

³ Socjologię zaczęli wtedy uprawiać: Zygmunt Bauman, Szymon Chodak, Maria Hirszowicz, Aleksander Matejko, Jan Malanowski, Stefan Nowak, Adam Podgórecki, Jerzy Szacki, Klemens Szaniawski. Ten jeden z najświetniejszych okresów w historii warszawskiej socjologii uniwersyteckiej, skończył się w marcu 1968 roku. Historia Instytutu Socjologii UW. Tekst dostępny na <http://www.is.uw.edu.pl/pl/instytut/historia-instytutu-socjologii/> (dostęp: 12.01.2015).

mamy do czynienia zarówno z poglądami zgodnymi z wnioskami Michelsa (H. DeMan, G. Triesch), jak i sprzeczne z nimi (A. Schiffrin, C.W. Cassinelli, A. W. Gouldner).

Spoleczne uwarunkowania przywództwa w partiach politycznych

Najbardziej rozpoznawalnym elementem teorii Michelsa jest „żelazne (lub spizowe) prawo oligarchii” (*Iron Law of Oligarchy*). Swoje tezy Michels najpełniej wyłożył w wydanej w 1911 roku książce *Zur Soziologie des Parteiwesens*. Jest to studium przywództwa niemieckiego ruchu socjalistycznego. Stanowisko autora, w olbrzymim uproszczeniu, można przedstawić następująco: utożsamia on organizację z oligarchią, która jego zdaniem stanowi „przesądzoną formę codziennego życia wielkich zbiorowości społecznych” (Jayapalan 2002: 157). Innymi słowy, organizacje społeczne zostają zmajoryzowane przez ich kierownictwo (elitę), nie zaś członków.

Michels był szczególnie zainteresowany wyjaśnieniem mechanizmu polegającego na tym, że organizacyjna dynamika hamuje realizację radykalnych żądań, dzięki którym liderzy doszli do władzy. Jego zdaniem dominacja mniejszości nad większością jest nieuchronna również z powodu masowego charakteru współczesnych społeczeństw i zjawisk w nim zachodzących. Demokracja bezpośrednia jest w nich niemożliwa, dlatego zorganizowana mniejszość zawsze zdobywa przewagę nad większością.

Można przyjąć, że liderzy wręcz zyskują na znaczeniu wraz ze wzrostem liczebnym ruchu politycznego, albowiem wzrost ilościowy wymusza między innymi wprowadzenie rozwiązań biurokratycznych, które dają liderom urzędniczą przewagę nad zwykłymi członkami partii. Kiedy wzrasta liczebność, maleje skuteczność poszczególnych członków partii do tego stopnia, że jej liderzy nie tylko mogą, ale wręcz muszą stać się stroną bardziej aktywną w podejmowanych działaniach. Z czasem liderzy przechwytyją całą władzę nad organizacją, a w ich interesie leży utrzymanie steru władzy i nieoddanie go w niepowołane ręce.

Podążając tokiem rozumowania autora *Political Parties*, przywództwo jest fenomenem strukturalnym – już z przyczyn „technicznych” funkcjonowania organizacji wynika nieusuwalność jej liderów. W zależności od sytuacji wraz ze wzrostem liczby członków organizacji na znaczeniu zyskują nowe typy liderów. Przykładowo w partiach politycznych, kiedy charyzma ulega rutynizacji, polityków z powołania zastępują politycy zawodowi, będący bardziej urzędnikami biegłymi w technologii sprawowania władzy, aniżeli pełniącymi funkcję służebną wobec suwerena – tj. szeregowych członków organizacji (szerzej ludu).

Odnosząc pierwsze sukcesy luźne początkowo struktury władzy zwierają się swe szeregi, a ich dalsza efektywność wymaga organizacji i koordynacji

działań. Tym samym, wraz ze wzrostem organizacji, dochodzi do wewnętrznych dwubiegunowych podziałów odzwierciedlających schemat: rządzący *versus* rządzeni. Taki los nieuchronnie spotyka każdą organizację, im jest ona większa (liczebnością swych członków), tym bardziej prawdopodobne, że nastąpi w niej ograniczenie demokratycznych procedur. Zostaną one poświęcone w imię działań taktycznych.

Wedle Michelsa organizacja jest nieodłącznym elementem nowoczesnej demokracji. „Żyjemy w czasach, w których idea współpracy stała się tak oczywista, że nawet milionerzy uświadamiają sobie konieczność współdziałania. Jest zatem zrozumiałym, że organizacja stała się konieczną podstawą (działania) klasy robotniczej, bez której jej sukces jest *a priori* niemożliwy” (Michels 2005: 61). Klasa posiadająca zdefiniowane żądania, aspirująca do realizacji złożonych celów ideowych wywodzących się z ekonomicznych funkcji, które ta klasa pełni, potrzebuje organizacji. Znaczenie i wpływy klasy pracującej nie są wyłącznie pochodną jej liczebności. Skuteczność masowej siły wymaga organizacji i koordynacja działań. Dlatego „Organizacja [...] jest bronią słabego w walce z silnym” zauważył Michels (2005: 62).

Michels zwrócił uwagę na dialektyczny związek łączący organizację z ograniczeniami demokracji bezpośredniej. Politycznie konieczna zasada organizacji, która przewycięża dezorganizację sił politycznych, pociąga za sobą niebezpieczeństwo oligarchizacji. Jak to w literackim stylu ujął Michels „Uciekliśmy Scylli, tylko po to, aby zbliżyć się do Charybdy. Organizacja jest w swej istocie źródłem, z którego konserwatywne prądy rozlewają się po równinie demokracji, wywołując katastrofalne powodzie czyniące tę równinę nierozpoznawalną” (2005: 62).

Michelsa zasada organizacji w zupełnie odmiennym świetle stawia zjawisko demokracji jako fenomenu społecznego. Jak trafnie zauważył Lipset (2005), dla Michelsa wadliwość realnego systemu demokratycznego, zwłaszcza dominacja aparatu władzy nad społeczeństwem czy szeregowymi członkami, nie wynika bezpośrednio z niskiego poziomu rozwoju ekonomicznego i społecznego, niewystarczającej edukacji mas, czy z kapitalistycznej kontroli nad źródłami władzy politycznej. Ułomność demokracji jest raczej cechą charakterystyczną dla wszystkich złożonych systemów społecznych. Oligarchia, rozumiana jako kontrola organizacji przez tych co są na górze, tkwi w jej biurokratycznym charakterze pozwalającym podejmować działania na wielką skalę. „To organizacja pobudza do życia dominację; wybranych nad wyborcami, posłów nad uprawnionymi do głosowania, delegatów nad delegującymi. Kto mówi organizacja, mówi oligarchia” (Michels 2005: 365). Przywódcy, niezależnie od wielkości i złożoności organizacji, tworzą wąskie elity, które w praktyce z czasem są coraz bardziej zainteresowane realizacją własnych celów – zdobyciem i utrzymaniem władzy.

Zjawisko przemieszczenia celów organizacyjnych w ujęciu Michelsa

Historia ruchu robotniczego i jego instytucjonalizacji w formie partii politycznych i związków zawodowych stanowią tło rozprawy Michelsa. Fragment poświęcony konserwatywnemu charakterowi organizacji otwiera część podsumowującą *Political Parties*. Michels postawił pytanie: czy niemożliwe jest, żeby partia walcząca o demokrację i rewolucję społeczną praktykowała demokratyczną i rewolucyjną politykę? Autor rozwinął tę myśl: „Czy musimy przyznać, że nie tylko sam socjalizm, ale i polityka socjalistów są utopią?” (Michels 2005: 333).

Pierwotnie dla ruchu socjalistycznego demokracja była celem, a organizacja środkiem pozwalającym ten cel zrealizować. „Przez pół wieku socjaliści pracowali w pocie czoła nad wypracowaniem modelowej organizacji” stwierdził Michels (2005: 334). Jednak w obliczu rosnącej liczby członków odrzucenie demokracji wewnątrz partii było konieczne, a nawet do pewnego stopnia usprawiedliwione rewolucyjnym charakterem partii prowadzącej walkę polityczną. Zatem antidemokratyczną centralizację władzy w partii socjaldemokratycznej można by uznać za tymczasową taktykę pozwalającą pokonać inne partie w walce o przejście władzy nad państwem. Jednak jak wyjaśnić fakt, że socjaldemokracja, kiedy stała się poważnym rywalem dla partii burżuazyjnych, zrezygnowała z realizacji rewolucyjnego programu i demokratycznej przebudowy instytucji państwowych? Stało się tak, twierdził Michels, ponieważ w systemie parlamentarnym partia, jako organizacja polityczna, musiała równolegle zadbać nie tylko o rekrutację nowych członków, ale zapewnić sobie głosy wyborców – sympatyków. „W konsekwencji wielu starań wymaga nie tylko pozyskanie nowych członków, ale również zapewnienie przychylności potencjalnych sympatyków [...] (Michels 2005: 334). W parlamentarystyce liczy się bowiem nie tylko liczba członków partii oraz jej sprawna organizacja, ale przede wszystkim liczba głosów oddanych na partię, pozwalająca na wprowadzenie swoich przedstawicieli do parlamentu.

Wedle Michelsa (2005: 334) partia polityczna stała się niczym innym, jak metodycznym sposobem organizowania mas wyborczych. Zatem organizacja ze środka stała się celem samym w sobie. Sukces parlamentarny socjaldemokracji był zarazem efektem rezygnacji ze zbyt radykalnych haseł politycznych, skupienia całego wysiłku nie na rewolucyjnym wychowywaniu klasy robotniczej, lecz na zjednywaniu różnymi obietnicami możliwie szerokich mas wyborców.

Analizując historię ruchu robotniczego Michels zwrócił uwagę, że osiągnięcie przez partię politycznej dojrzałości (wejście do parlamentu) zmieniło relacje między partią socjalistyczną a państwem. Partia rewolucyjna stała się partią współrządzającą państwem, czyli „partią zorganizowaną jak państwo w mniejszej

skali, w nadziei, że któregoś dnia przejmie pełną władzę nad państwem. Rewolucyjna partia polityczna stała się państwem w państwie” i w tym sensie stała się partią konserwatywną (Michels 2005: 335). Jak to określił Michels – partia rewolucyjna stała się rywalem partii burżuazyjnych w wyścigu po władzę nad państwem, dążyła jednak nie do pokonania, ale przelicytowania swoich oponentów. Uczestnicząc w tym wyścigu socjaldemokracja nie zawahała się przed zmodyfikowaniem swojego pierwotnego wyznania wiary, afirmując swoją rewolucyjność tylko „w najlepszym tego słowa znaczeniu” – w teorii i na papierze, ale nie w praktyce.

Nawet jeśli brać pod uwagę szerszy kontekst, wraz ze wzrostem liczebnym organizacje polityczne stają się coraz bardziej zbiurokratyzowane, co daje przewagę oficjelom partyjnym, zainteresowanym bardziej realizacją celów partii aniżeli zmianą społeczną. Zauważmy, że podobną myśl znajdujemy u Webera, który pisał: „Rosnące «uspołecznienie» oznacza dziś nieuchronnie również rosnącą biurokratyzację” (Weber 2002: 1028).

Jak wspomiano na wstępie, Michels w Stanach Zjednoczonych został uznany za odkrywcę zjawiska „przemieszczenia celów organizacyjnych” (Etzioni 1964). Michels utrzymywał, że organizacja, która stawia sobie za cel promowanie demokracji w społeczeństwie, powinna mieć wewnętrzną strukturę demokratyczną. W przeciwnym razie dochodzi nie tylko do „pomieszania” środków z celami działalności, ale i do sytuacji, która jest bezpośrednim przeciwieństwem celu istnienia organizacji. Innymi słowy – wewnętrzna oligarchia jest traktowana jako dysfunkcja z punktu widzenia celów organizacyjnych partii walczącej o demokrację.

Już w latach sześćdziesiątych XX wieku uznano, iż jednym z najpoważniejszych problemów analizy organizacyjnej jest wyjaśnienie, dlaczego w niektórych organizacjach ujawniają się tendencje do koncentracji na działaniach i programach, które w relatywnie niewielkim stopniu przyczyniają się do realizacji ich głównych celów (Warner i Havens 1968). Najpowszechniejszą formą, w jakiej ujawniają się owe tendencje, jest zjawisko przemieszczenia celów, podczas którego pierwszoplanowe cele istnienia organizacji zostają zepchnięte na dalszy plan przez cele związane z jej trwaniem i utrzymaniem personelu. Zjawisko przemieszczenia celów powstaje, kiedy organizacja substytuuje cele statutowe innymi celami, do których realizacji nie została powołana i realizuje je za pomocą alokacji środków nieprzeznaczonych na nie, którym nie powinny one służyć (Etzioni 1960). Mówiąc bardziej dobitnie – programowe cele istnienia organizacji zostają wyparte przez cele będące odzwierciedleniem interesów jej personelu – zwłaszcza liderów.

Wpływ *Political Parties* na rozwój socjologii organizacji

Wraz z rozwojem społeczeństw coraz szerzej dyskutowana jest kwestia postępującej demokratyzacji władzy czy, szerzej, partycypacji w podejmowaniu decyzji grup wykraczających poza wąskie grono liderów. Biorąc pod uwagę ograniczenia demokracji bezpośredniej w organizacjach masowych nie jest to pogląd do końca słuszny. Wydaje się, że mimo upływu czasu warto przyjrzeć się bliżej rozważaniom Michelsa, który dostarcza interesujących, a zarazem oryginalnych wyjaśnień zjawiska defektów przywództwa organizacyjnego.

Większość organizacji społecznych, zgodnie z tezą Michelsa, jest zarządzana przez wąskie grono osób. Tego typu tendencje zauważalne są nawet w organizacjach najbardziej zaangażowanych w promocję wartości demokratycznych, które aby skutecznie realizować swoje idee, z czasem popadają w strukturalną sprzeczność i zaczynają wewnętrznie praktykować działania skrajnie dalekie od postulowanych ideałów. Dotyczy to również organizacji promujących idee równości (partie socjalistyczne), które aby trwać muszą porzucić praktykowanie głoszonych zasad.

Jednym z pierwszych badaczy, którzy odwoływali się do ustaleń Michelsa, był amerykański socjolog, uznany twórca teorii organizacji, Philip Selznick. W swoim artykule poświęconym organizacyjnej aplikowalności teorii biurokracji Selznick wspomniął *Political Parties* w passusie poświęconym „tragedii organizacji” (choć fatum organizacyjne jest trafniejszym określeniem). Zdaniem Selznicka (1943), ciężar gatunkowy wyników badań Michelsa jest na tyle znaczący, że coś jest na rzeczy w jego teorii orzekającej o tym, iż demokracja nieuchronnie prowadzi do oligarchii. Potwierdzeniem teorii biurokratyzacji instytucji społecznych były wyniki badań inicjatyw obywatelskich opublikowane przez Selznicka w książce *T.V.A. and the Grass Roots. A Study in the Sociology of Formal Organization* wydanej w 1949 roku⁴.

W kwestii przypomnienia – TVA (*the Tennessee Valley Authority*) był elementem programu reform wprowadzonych przez prezydenta Franklina Delano Roosevelta, znanych jako New Deal, w latach 1933–1939. Idea administracji obywatelskiej (w duchu demokratyzacji społeczeństwa) wynikała z potrzeby decentralizacji rządowego planowania i kontroli, celem przeciwdziałania skutkom Wielkiego Kryzysu. Do dnia dzisiejszego zagospodarowanie doliny rzeki Tennessee uznawane jest za jeden z najpoważniejszych przykładów partnerstwa publiczno-prywatnego podjętego kiedykolwiek w Stanach Zjednoczonych (Stivers 2009).

Celem, dla którego powołano TVA, było: uregulowanie rzeki Tennessee, poprawa nawigacji i minimalizacja zagrożenia powodziowego, ponowne zalesienie

⁴ Wyjaśnić należy, że swoje badania Selznick prowadził w latach 1942–1943, ale ze względu na działania wojenne ich wyniki opublikowano dopiero pod koniec lat czterdziestych XX wieku.

i wzrost znaczenia terenów rolniczych w dolinie rzeki, wsparcie uprzemysławiania i modernizacja rolnictwa rejonu szczególnie dotkniętego Wielką Depresją. Władze TVA popełniły wiele błędów i zaniechań, a ich działania wywołały wiele kontrowersji. Jednak dzięki uregulowaniu rzeki Tennessee i budowie systemu 16 tam i hydroelektrowni w latach 1930–1944 tysiącom ludzi zamieszkających na terenach wiejskich zaczęto dostarczać prąd po przystępnej cenie, co było motywem przewodnim przedsięwzięcia, zgodnie z hasłem *TVA: Electricity for All*. Należy pamiętać, że w latach trzydziestych XX wieku w USA jedynie 10% mieszkańców wsi miało dostęp do elektryczności w porównaniu do 90% mieszkańców miast. Większość dostawców prądu było firmami prywatnymi, którym nie opłacało się dostarczać energii elektrycznej do izolowanych farm. Pomyślnicy TVA zakładali, że dostęp do taniej energii elektrycznej wpłynie na rozwój terenów wiejskich – poprawi standard życia farmerów i wpłynie na poprawę konkurencyjności gospodarstw rolnych. Jak podkreślają autorzy strony internetowej poświęconej TVA „Wszystkie te historie muszą zostać opowiedziane, aby docenić znaczenie przemian, które TVA przyniosła ludziom zamieszkającym w dorzeczu rzeki Tennessee” (TVA 2014).

TVA powstała jako niezależna, federalna agencja rządowa będąca „korporacją obdarzoną władzą rządu, ale posiadającą elastyczność i inicjatywę prywatnej przedsiębiorczości” (Frerichs 2015). Innymi słowy, była to prototypowa metoda demokratycznego zarządzania rozwojem kapitału społecznego, wynikająca z potrzeby decentralizacji administracji. Określa się ją jako manifestację idei oddolnej administracji (*Grass-Roots Administration*).

Według Selznicka TVA była nie tylko instytucją gospodarczą (nastawioną na efektywność ekonomiczną), ale miała funkcjonować jako instytucja adaptacji społecznej – jej domeną miały być: inkluzja społeczna i aktywizacja obywateli do podejmowania działań na rzecz rozwoju wspólnoty lokalnej. Jedną z form działania adaptacyjnego tej organizacji był mechanizm kooptacji – proces absorpcji przez administrację publiczną nowych elementów – dopuszczenie do udziału w administrowaniu przedstawicieli inicjatyw obywatelskich. Jednak kooptacja miała swoją cenę: wymagała od obywateli nie tylko zaangażowania, ale i podporządkowania się personelowi, instytucjom i procedurom administracyjnym. Wiązało się to zdaniem Selznicka z odwróceniem priorytetów między celami i środkami służącymi ich realizacji. TVA była organizacją, która z założenia miała być jedynie środkiem do realizacji celu. Jednak w miarę, jak przedsięwzięcie nabierało rozmachu, uległo ono „fatum organizacyjnemu” i nastąpiło podporządkowanie celów – narzędziu działania.

Dodatkowo administracja okazała się w mniejszym lub większym stopniu oporna wobec realnego zwiększania udziału obywateli w sprawowaniu władzy. Mówiąc precyzyjnie – TVA, jako instytucja propagująca mechanizm „oddolnej administracji” wykorzystywała dobrowolne stowarzyszenia, aby przerzucać

na nie ciężar odpowiedzialności administracyjnej, nie dopuszczając jednak ich przedstawicieli do udziału w samej władzy. Zjawisko to Selznick nazwał ko-optacją formalną i uznał, że jest ona efektem „nieoczekiwanych konsekwencji zorganizowania działań”. Organizacje obywatelskie partycypowały w symbolice i obciążeniach administracyjnych, ale nie miały realnego wpływu na podejmowane decyzje – nie brały udziału w tak zwanej władzy substancjalnej.

Wnioski Selznicka dotyczące „nieoczekiwanych konsekwencji organizacji” były zgodne z pesymistyczną diagnozą Michelsa. Każda organizacja formalna – związek zawodowy, partia polityczna, wojsko, korporacja i tym podobne – usiłuje pozyskać zasoby (ludzkie i techniczne) niezbędne do osiągnięcia swoich ostatecznych celów. Organizacje należy zatem postrzegać jako strukturę adaptacji społecznej, która w miarę rozwoju staje przed problemami wynikającymi z samego faktu jej istnienia. Niezależnie od partykularnych (ekonomicznych, militarnych, politycznych) celów, które powołały ją do istnienia, organizacja z czasem zaczyna służyć realizacji interesów swojego personelu.

Wnioski Selznicka można uznać za echo ostrzeżeń Michelsa. Kilka lat później do wyników badań Michelsa i Selznicka odniósł się z kolei Alvin W. Gouldner (1955), między innymi w artykule zatytułowanym *Metafizyczny patos teorii organizacji*. Jego zdaniem te same dowody, na które powołał się Michels, pozwalają sformułować opozycyjny teoremat – „żelazne prawo demokracji”. Gouldner postulował, aby badacze zamiast „lamentować” nad nieuchronnością biurokratyzacji, zaczęli zastanawiać nad możliwościami jej osłabienia; zamiast ostrzegać przed niedoskonałością demokracji, zaczęli szukać sposobów jej wzmocnienia i poszerzenia.

Dalszy rozwój badań inspirowanych stanowiskiem Michelsa w Stanach Zjednoczonych był dziełem Seymoura Lipseta, który jeszcze w okresie studiów należał do młodzieżówki socjalistycznej (*Young People's Socialist League*). Lewicowość Lipseta, jako działacza socjalistycznego, miała charakter antystalinowski. Najlepszym wyjaśnieniem stalinizmu i fiaska demokracji jako projektu obywatelskiego, które mógł odnaleźć Lipset, były *Political Parties* Michelsa. Dzieło to zarekomendował mu kolega z branży, Selznick (Hetschner 1993).

Lipset początki swojej fascynacji koncepcją Michelsa opisał następująco: „Każdy z nas czytał uważnie literaturę marksistowską, łącznie z pismami Lenina i Trockiego. Na gruncie naszego przeświadczenia, że różne ruchy społeczne ponoszą fiasko z powodu autokratycznych zapędów swoich przywódców, byliśmy pod wrażeniem książki *Political Parties* napisanej przez Roberta Michelsa. Była ona dla nas objawieniem. Wydawało się nam, że autor posiadał wszystkie klucze do wyjaśnienia wspólnych okoliczności leżących u podstaw, powstania stalinizmu w Rosji, upadku ruchów komunistycznych poza Rosją oraz niedostatków i porażek partii socjaldemokratycznych” (Lipset 1981).

Lipseta nurtował ten sam problem, który rozwiązywał Michels. Lipset postawił sobie za zadanie rozwikłanie paradoksu: jak to się dzieje, że organizacje powołane do życia dla szerzenia demokratycznych wartości muszą mieć tak często przywódców, którzy „utrzymują się na stołkach” do końca swojej kariery (McGovern 2010).

Już w 1952 roku w „British Journal of Sociology” ukazał się artykuł Lipseta zatytułowany *Democracy in Private Government: A Case Study of the International Typographical Union*. Kontynuacją i rozwinięciem tego artykułu jest opublikowana w 1956 roku przez zespół Lipseta książka zatytułowana *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union* (dalej ITU).

O wyborze ITU zadecydował fakt, że w amerykańskim ruchu związkowym był to przypadek wyjątkowy – związek zawodowy drukarzy był systemem dwupartyjnym na poziomie krajowym. Stanowił zatem tzw. „przypadek dewiacyjny”, stanowiący odstępstwo od „żelaznego prawa oligarchii”. Zespół kierowany przez Lipseta podążył za metodologiczną wskazówką Paula Lazarsfelda uznając, że „Istnienie przypadku dewiacyjnego (na przykład wysoce demokratycznego systemu politycznego ITU) implikuje zawsze, że struktura teoretyczna – w tym przypadku teoria podciągnięta pod „żelazne prawo oligarchii” Michelsa – jest nadmiernie uproszczona i sugeruje „potrzebę wprowadzenia dalszych zmiennych do [...] schematów prognostycznych” (Lipset 1998: 427).

Biorąc pod uwagę bardzo pochlebną opinię wystawioną Michelsowi niejednokrotnie przez Lipseta należy wyraźnie zaznaczyć, że ten ostatni odnosił się do autora *Political Parties* z estymą, ale równocześnie traktował jego stanowisko jako swoiste wyzwanie – intelektualną prowokację – wymagające empirycznej weryfikacji (Linz 2006: 65). Można powiedzieć, że dla zespołu Lipseta języczkiem u wagi było wykazanie, że prawo Michelsa nie jest żadną żelazną regułą. Innymi słowy – o ile Michelsa interesowały patologie organizacji (tendencje oligarchiczne), o tyle zespół Lipseta był zainteresowany wyspecyfikowaniem tendencji odwrotnych, wzmacniających demokratyczny charakter związku zawodowego drukarzy. Wnioski sformułowane na podstawie studium ITU bardzo starannie weryfikują tezy Michelsa – autorzy przez inwersję określili warunki, w których demokratyczne tendencje mogą przeciwdziałać powstawaniu oligarchii w związkach zawodowych.

Studium ITU nie obaliło teorii Michelsa, chociaż było poważnym wyzwaniem dla jego koncepcji. Należy raczej powiedzieć, że prace badawcze Lipseta stanowią uzupełnienie teorii Michelsa – poprzez wskazanie, że w organizacjach, w których „istnieje efektywna i zorganizowana opozycja [system dwupartyjny], istnieje ona tylko dlatego, że obecna administracja nie posiadała monopolu nad zasobami politycznymi” (Lipset 1962). Innymi słowy – związek zawodowy ITU był organizacją szczególną, gdyż nie było w nim kierownictwa oligarchicznego

i utrzymywała się w nim demokracja polegająca na funkcjonowaniu „dwupartyjności” to jest istnienia wewnętrznej dobrze zorganizowanej opozycji. Związek zawodowy drukarzy był, zdaniem autorów, pod tym względem anachronizmem podobnym do kantonów szwajcarskich, w których wykorzystywano elementy demokracji plebiscytarnej (referendum). W „normalnych” organizacjach zawodowych, w których panuje „jednopartyjność”, dominującą formą stosunków jest oligarchia (Chodak 1961).

Ogólny wniosek autorów, co do długofalowych szans na demokrację wewnętrzną w związkach zawodowych, był jednak równie pesymistyczny co diagnoza Michelsa: „Wnioski z tej analizy nasuwają się same: funkcjonalne wymogi demokracji w większości związków zawodowych na ogół nie są spełniane” (Lipset 1988: 421). Pozytywne wnioski, zdaniem badaczy, płynęły natomiast z oligarchicznego charakteru organizacji dla całości systemu społecznego – zgodzili się oni z tezą amerykańskiego politologa Franza Neumanna, że wewnętrznie oligarchiczne organizacje – przede wszystkim związki zawodowe – w swej masie pomagają w podtrzymywaniu demokracji politycznej w strukturach wyższego rzędu (państwa) z zastrzeżeniem, iż organizacje te nie są narzędziem w rękach państwa czy pracodawców.

W 1960 roku Lipset opublikował książkę zatytułowaną *Political Man. The Social Bases of Politics*, w której przedstawił koncepcję Michelsa w szerszym spektrum zjawisk wchodzących w zakres socjologii polityki. Według Lipseta, o ile jedno z podstawowych zagadnień socjologii politycznej – podział i konsens – wiąże się z nazwiskami Marksa i Tocqueville’a, tak inne – badania biurokracji – identyfikowane są z pracami Webera i Michelsa. Zdaniem amerykańskiego badacza Weber i Michels prekursorsko zajęli się badaniami nad twierdzeniem, głoszonym przez wielu oponentów marksizmu, że problemem współczesnej polityki nie jest kapitalizm ani socjalizm, lecz relacje między biurokracją i demokracją. „Obaj starali się wykazać, że organizacje i społeczeństwo socjalistyczne były, czy też byłyby, z konieczności tak samo biurokratyczne i oligarchiczne, jak kapitalistyczne” (Lipset 1988: 31).

W 1962 roku ukazało się wznowienie *Political Parties* zawierające wprowadzenie autorstwa Lipseta. Oceniając dzieło Michelsa można słowami Lipseta zobrazować efekt wywoływany przez nie na czytelnikach. Pewien przywódca latynoamerykańskiej partii socjaldemokratycznej opowiedział Lipsetowi, że kiedy jako student usłyszał po raz pierwszy o książce Michelsa na kursie socjologii polityki, od razu kupił dziesięć egzemplarzy i rozesłał je swoim partyjnym towarzyszom. Rozmówca uważał, że Michels powinien być lekturą obowiązkową dla wszystkich socjalistów (Lipset 2005: 20).

Według Lipseta nie tylko analizy funkcjonowania partii politycznych, ale również badania ochotniczych organizacji (towarzystw medycznych, grup weteranów, grup nacisku) oraz związków zawodowych dostarczyły argumentów

wspierających „żelazne prawo oligarchii” – w przytłaczającej większości organizacji standardem były rządy jednopartyjne, a brak opozycji, czy chociażby frakcyjności, sprzyjały retencji władzy w rękach niewielkich grup przywódców. Dowody utrzymywania się w tych grupkach tendencji oligarchicznych zostały przedstawione w wielu pracach, które opublikowano w latach pięćdziesiątych XX wieku. Przypis, w którym Lipset wymienia poszczególnych autorów, zajmuje prawie całą stronę. Wśród badaczy pojawiają się między innymi takie nazwiska jak: Bernard Barber, Alvin W. Gouldner, David Truman oraz Peter Blau (Lipset 2005: 23). Również Linz (2006: 63–68) w swojej książce poświęconej *Political Parties* wymienił sporą listę badań związków zawodowych zrealizowanych właśnie z inspiracji stanowiskiem Michelsa we wczesnych latach sześćdziesiątych XX wieku. Wyniki tych badań generalnie potwierdzały stanowisko Michelsa, choć ich autorzy zwracali uwagę, że badacz ten przesadzał z indukcją logiczną – wysuwał zbyt dalekosiężne wnioski z materiałów, które były jedynie studium przypadku.

We wprowadzeniu do *Political Parties* Lipset dał wyraz swojej atencji wobec Michelsa pisząc, że jest ono próbą splacenia intelektualnego długu, jaki u niego zaciągnął. „W *Union Democracy* wraz z kolegami Martinem Trowem i Jamesem Colemanem staraliśmy się wykorzystać jego optymistyczną stronę testując wiele hipotez, które wypracował w kontekście pytania: w jakich warunkach możliwe jest funkcjonowanie demokracji w zarządach takich [organizacji – przyp. aut.] jak związki zawodowe? Wierzę, że szerokie rozpowszechnienie jego idei, do którego przyczyni się nowe wydanie, powiększy grono osób, które w polityce i nauce podążą za jego wskazówką, aby pracować „niestrudzenie nad odkrywaniem tego, co nieodkryte”, pomimo, jak to stwierdził, że ideały demokracji i socjalizmu są nieosiągalne i tylko ciągła walka o nie jest jedyną drogą pozwalającą się do nich przybliżyć” (Lipset 2005: 38).

Dzieło Michelsa wywarło na Lipsecie na tyle silne wrażenie, że nie tylko sam czerpał inspiracje badawcze z „żelaznego prawa oligarchii”, ale w znaczącym stopniu przyczynił się do jego rozpropagowania. Z pewnością pomogła mu w tym funkcja przewodniczącego sekcji socjologii polityki w Międzynarodowym Towarzystwie Socjologicznym (ISA). W latach 1955–57 Lipset współpracował ściśle z Linzem – hiszpańskim socjologiem kontynuującym swoje studia w Stanach Zjednoczonych. Linz również odegrał istotną rolę w recepcji myśli Michelsa w Europie.

Prace Lipseta zainspirowały z kolei badania oligarchii w brytyjskich kooperatywach handlowych, które wykazały jeszcze niższy poziom partycypacji członków niż związki zawodowe. Podsumowanie wniosków z tych badań pokrywało się zasadniczo z bilansem dokonany przez Michelsa. „Upadek ducha uczestnictwa członków na ogólnym poziomie partycypacji; odwrotnie proporcjonalna zależność między partycypacją a wielkością społeczności; rosnący wpływ

rad pracowniczych i urzędników; wysoka proporcja niekwestionowanych elekcji oraz rzadkość posiedzeń w sprawach członków doświadczających porażki w zakwestionowanych wyborach; tendencja spadkowa zebrzań poświęconych kwestiom biznesowym i ograniczanie ich funkcji do spraw czysto transakcyjnych; tendencja do wydłużania kadencyjności stanowisk w zarządzie – wszystko pasowało do Michelsowskiego portretu. Patrząc bardziej z punktu widzenia praktyki niż teorii, demokracja spółdzielcza okazała się spółdzielczą oligarchią” (Ostergaard 1965: 219).

W Stanach Zjednoczonych w latach sześćdziesiątych XX wieku flagowe dzieło Michelsa stało się stymulatorem prac badawczych, głównie z zakresu ogólnej teorii organizacji, koncentrujących się na takich procesach jak: biurokratyzacja, przemieszczenie celów organizacyjnych i strategie kooptacji stosowane przez zarządy organizacji wobec pojawiającej się opozycji. Wiele z tych badań poświęcono problemowi demokracji wewnętrznej w partiach, związkach zawodowych oraz innych organizacjach funkcjonujących na zasadzie dobrowolności uczestnictwa. Nawet badania Amerykańskiej Konwencji Baptystów zrealizowane w 1959 roku przez Paula M. Harrisona potwierdziły tendencje opisane przez Michelsa: wzrost organizacyjny i rosnąca złożoność zadań, brak środków pozwalających określić odczucia członków w sprawach niepowiązanych z wiarą, specjalizacja w realizacji posługi duszpasterskiej, powszechny brak zainteresowania sprawami organizacyjnymi wśród członków zatroskanych sprawami ewangelizacji i ekumenizmu, w całości prowadzące do wzmocnienia przywództwa organizacyjnego oraz jego niezależności (Harrison 1959).

Wyjściowa teza Michelsa orzekająca o tym, że centralizm biurokratyczny powoduje, iż organizacje masowe stają się własnym fetyszem – ze środka stają się celem swojego istnienia, jest stale poddawana testom przez badaczy zajmujących się patologiami funkcjonowania organizacji społecznych: od partii politycznych i związków zawodowych zaczynając (Lipset 1962), poprzez ruchy społeczne (Piven i Cloward 1977), korporacje biznesowe (Tolbert i Hiatt 2009), organizacje pozarządowe (Fisher i Sirianni 1994) na grupach wyznaniowych (Harrison 1959) i społecznościach internetowych kończąc (Konieczny 2009).

Nawet tak pobieżny przegląd prac badawczych pozwala stwierdzić, że zjawisko opisane ponad 100 lat temu przez Michelsa cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem wśród badaczy. O ile w organizacjach politycznych liderzy ponoszą odpowiedzialność za swoje decyzje przed szeregowymi członkami, o tyle zarządy spółek akcyjnych powinny być przede wszystkim odpowiedzialne wobec udziałowców, jako nominalnych właścicieli firm. Jednak w praktyce rozdzwięk między interesem zarządów spółek giełdowych a interesem akcjonariuszy ujawnia symptomy oligarchicznej choroby trwającej współczesny biznes. Szereg badań ujawnił, że w organizacjach gospodarczych występuje problem ograniczenia kontroli właścicielskiej i separacja własności od zarządzania, czyli

podporządkowanie funkcji właścicielskiej władzy wykonawczej sprawowanej przez zarządy korporacji (Tolbert i Hiatt 2009).

Przegląd prac badawczych ujawnia, że od samego początku powojennej recepcji Michelsa „żelazne prawo oligarchii” zainspirowało poważną liczbę prac empirycznych (Miński 2016). Świadczy to dobitnie o tym, dlaczego Michels w anglosaskiej myśli społecznej funkcjonuje nie tylko jako twórca żelaznego prawa oligarchii, ale również jako odkrywca zjawiska przemieszczenia celów organizacyjnych. Jak słusznie zauważył Amitai Etzioni: „Ten poważny typ wypaczenia był po raz pierwszy eksplorowany 50 lat temu przez niemieckiego socjologa Roberta Michelsa [...] Książka Michelsa, *Political Parties*, jest uznawana za pierwszy wyczerpujący opis i analizę tego niecodziennego zjawiska jakim jest przemieszczenie celów” (Etzioni 1964: 10).

Zakończenie

Biorąc pod uwagę liczbę prac empirycznych, które powstawały i powstają, często w intencji obalenia żelaznego prawa oligarchii, można wysnuć następujący wniosek: niezależnie, czy można się zgodzić z argumentami Michelsa czy nie, są one na tyle prowokacyjne, że warto byłoby je rozważyć również współcześnie w kontekście funkcjonowania instytucji Unii Europejskiej. Interesujące poznałoby i ważne praktycznie mogłoby okazać się studium ewolucji władzy wykonawczej Unii Europejskiej: od socjaldemokracji do socjalbiurokracji, właśnie w kontekście opisanego przez Michelsa zjawiska przemieszczenia celów organizacyjnych.

Powiązanie niemiecko-włoskiego uczonego z tą problematyką nie jest przypadkowe. Warto nadmienić, że w swoim wystąpieniu *Epos des Friedens*, wygłoszonym w 1934 roku w paryskiej filii Fundacji Carnagiego, Michels przedstawił własny projekt załączkowej postaci zjednoczenia Europy, które jego zdaniem miało dokonać się pod egidą krajów należących do kultury romańskiej. Michels uznał Francję za największego sojusznika Włoch i uzasadniał, że to właśnie te kraje są spadkobiercami dziedzictwa łacińskiego i to one powinny wykonać pierwszy krok w kierunku stworzenia wspólnego bloku cywilizacyjnego, dającego odpór zagrożeniom z zewnątrz (Genett 2007).

Abstrahując od kwestii techniczno-organizacyjnych – centralizmu biurokratycznego, na którym opiera się funkcjonowanie instytucji unijnych, chcąc śledzić zjawisko przemieszczenia celów organizacyjnych na przykładzie Ruchu Paneuropejskiego, warto zwrócić uwagę na fakty historyczne powstania tej ponadnarodowej i ponadpaństwowej organizacji. Jeśli ująć proces konsolidacji unijnych struktur władzy w kategoriach etiologii organizacji Michelsa, należałoby wyjść od tego, że europeizm, jako myśl federacyjna był ideą głęboko

osadzoną w tradycji europejskiej humanistyki, nawiązującą również do zasady równości państw. Pamiętajmy także, że idea europejska, wywodząca się jeszcze z integracji niemiecko-francuskiej, miała zapobiec kolejnym wojnom na kontynencie europejskim (Komisja Europejska 2017).

Cennym świadectwem wzniosłych idei, na których wyrosła Unia Europejska jako superorganizacja, jest książka Andrzeja Kwileckiego opublikowana w 1969 roku. Według poznańskiego socjologa od początku procesu zjednoczenia inicjatywom gospodarczym towarzyszyło zapotrzebowanie na wypracowanie jednolitej ideologii integracji krajów zachodniej Europy. Z tego względu sprawy nauki, szkolnictwa (zwłaszcza zawodowego), polityki kulturalnej były przedmiotem zainteresowania Europejskiej Organizacji Współpracy Gospodarczej. „Szczególne zainteresowanie dziedziną kultury przejawiała Rada Europejska, usiłująca odegrać rolę czynnika koordynującego międzynarodowe stosunki kulturalne” (Kwilecki 1969: 165).

Początkowo ruch europejski starał się zachować równowagę między płaszczyzną funkcjonalną – kładącą nacisk na kwestie gospodarcze, a płaszczyzną polityczną i kulturową. Jak trafnie zauważyła Renata Suchocka (1999), integracja ekonomiczna była raczej środkiem prowadzącym do integracji politycznej aniżeli jej celem, a więziom kulturowym przypisywano szczególne znaczenie dla optymalnego przebiegu procesów integracyjnych. Nacisk na działalność kulturalną miał oczywiście charakter polityczny – służył realizacji zadań ponadnarodowej i ponadpaństwowej integracji. Jak zauważył Kwilecki, Rada Europejska uznała za naczelne zadanie uprawianej przez siebie polityki kulturalnej formowanie poczucia wspólnoty europejskiej i więzi z europejskim dziedzictwem kulturowym oraz wychowanie nowych Europejczyków.

Poszukiwanie momentu, w którym nastąpiło przemieszczenie celów organizacyjnych w instytucjach unijnych, wymaga z pewnością poważniejszych badań, wykraczających poza ramy niniejszego artykułu. Jednak forsowanie neoliberalnych rozwiązań jako wspólnego mianownika dla procesów integracyjnych podważa niemalże na każdym kroku równowagę utrzymywaną początkowo między płaszczyzną funkcjonalną a pozostałymi płaszczyznami integracji społecznej: polityczną i kulturową. Wydaje się zatem, że ostatnie lata zjednoczonej Europy to prymat integracji funkcjonalnej (ekonomicznej) nad jej charakterem politycznym.

Literatura

- Bukharin, Nicolai. 1925. *Historical Materialism: A System of Sociology*. New York: International Publishers.
- Cassinelli, Charles W. 1953. *The Law of Oligarchy*. „The American Political Science Review” 47 (3): 773–784.
- Chodak, Szymon. 1958. *Roberta Michelsa socjologia niemieckiej socjaldemokracji*. „Studia Socjologiczno-Polityczne” 1: 123–162.
- Chodak, Szymon. 1961. *Systemy partyjne Europy Zachodniej. Pochodzenie, ewolucja, funkcje społeczne*. „Studia Socjologiczno-Polityczne” 9.
- Duverger, Maurice. 1954. *Political Parties, Their Organization and Activity in the Modern State*. London: Methuen; New York: Wiley.
- Eldersveld, Samuel J. 1957. *Political Affiliation in Metropolitan Detroit*. Ann Arbor: Institute of Public Administration, University of Michigan.
- Eldersveld, Samuel J., 1964. *Political Parties: A Behavioral Analysis*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Etzioni, Amitai. 1960. *Two Approaches to Organizational Analysis. A Critique and a Suggestion*. „Administrative Science Quarterly” 5(2): 257–278.
- Etzioni, Amitai. 1964. *Modern Organizations*. New Jersey: Prentice-Hall. Englewood Cliffs.
- Fischer, Frank i Carmen Sirianni. 1994. *Critical Studies in Organization and Bureaucracy*. Philadelphia: Temple University Press.
- Frerichs, C.W. 2015. *Tennessee Valley Authority. W: International Directory of Company Histories*. W wersji elektronicznej dostępny na stronie Encyclopedia.com pod adresem: http://www.encyclopedia.com/topic/Tennessee_Valley_Authority.aspx [dostęp 12.04.2015].
- Genett, Timm. 2007. *Einleitung. Robert Michels – Pionier der sozialen Bewegungsforschung*. W: R. Michels. *Soziale Bewegungen zwischen Dynamik und Erstarrung*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Godłozny, Marta. 2005. *Proces decyzyjny w Unii Europejskiej. Opis procedur tworzenia prawa w Unii Europejskiej. Procedury w Polsce*. Warszawa: MPS.
- Gouldner, Alvin W. 1955. *Metaphysical Pathos and the Theory of Bureaucracy*. „The American Political Science Review” 49: 496–507.
- Harrison, Paul M. 1959. *Authority and Power in the Free Church Tradition: A Social Case Study of the American Baptist Convention*. Princeton: Southern Illinois University Press.
- Hetschner, Joachim. 1993. *Robert Michels: Die Herausbildung der modernen Politischen Soziologie im Kontext von Herausforderung und Defizit der Arbeiterbewegung*. Bonn: Pahl-Rugenstein.
- Hook, Sidney. 1933. *Towards the Understanding of Karl Marx*. New York: John Day Company.
- Jayapalan, N. 2002. *Comprehensive Modern Political Analysis*. Delhi: Atlantic Publisher.
- Komisja Europejska, 2017. *Biała Księga w sprawie przyszłości Europy. Refleksje i scenariusze dotyczące przyszłości UE-27 do 2025 r.* Brussels: European Commission.

- Konieczny, Piotr. 2009. *Governance, Organization, and Democracy on the Internet: The Iron Law and the Evolution of Wikipedia*. „Sociological Forum” 24(1): 162–192.
- Kwilecki, Andrzej. 1969. *Idea zjednoczenia Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lasswell, Harold D., Daniel Lerner i C. Easton Rothwell. 1952. *The Comparative Study of Elites: An Introduction and Bibliography*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Linz, Juan J. 2006. *Robert Michels, Political Sociology, and the Future of Democracy*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Lipset, Seymour M. 1952. *Democracy in Private Government (A Case Study of the International Typographical Union)*. „The British Journal of Sociology” 3(1): 47–63.
- Lipset, Seymour M., Martin A. Throw i James S. Coleman. 1962. *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*. New York: Anchor Books/ Doublday & Company, Inc.
- Lipset, Seymour M. 1981. *Sozialismus und Soziologie*. W: W. Lepenies (red.). *Geschichte der Soziologie. Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Lipset, Seymour M. 1988. *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*. Tłum. G. Dziurdzik-Kraśniewska. Warszawa: WN PWN.
- Lipset, Seymour M. 2005. *Introduction*. W: R. Michels. *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New Brunswick and London: Transaction Publishing.
- Malandrino, Corrado. 2013. *A Critique of the Democratic Party and Mythology of Patriotism in Robert Michels*. „Revista europea de historia de las ideas políticas y de las instituciones públicas” 6: 187–200.
- Mayntz, Renate. 1959. *Parteigruppen in der Großstadt. Untersuchungen in einem Berliner Kreisverband der CDU*. Köln/Opladen: Westdeutscher Verlag.
- McGovern, Patrick. 2010. *The Young Lipset on the Iron Law of Oligarchy: A Teste of Thing to Come*. „British Journal of Sociology” 61: 29–42.
- McKenzie, Robert T. 1955. *British Political Parties*. Portsmouth: Heinemann Educational Publishers.
- McLean, Jain i Alistair McMillan. 2003. *Concise Dictionary of Politics*. New York: OXFORD.
- Michels, Robert. 1914. *Probleme der Sozialphilosophie*. Leipzig-Berlin: Franz Steiner Verlag.
- Michels, Robert. 1987. *Klassenbildung und Kreislauf der Eliten*. W: R. Michels. *Masse, Führer, Intellektuelle. Politisch-soziologische Aufsätze 1906–1933*. Frankfurt/Main: Campus Verlag, s. 245–273.
- Michels, Robert. 1949. *First Lectures in Political Sociology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Michels, Robert. 2005. *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New Brunswick and London: Transaction Publishing.

- Miński, Radomir. 2016. *Aktualność myśli Roberta Michelsa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Neumann, Sigmund. 1956. *Toward a Comparative Study of Political Parties*. W: S. Neumann (red.). *Modern Political Parties*. Chicago: University of Chicago Press, s. 395–421.
- Ostergaard, G.N. i A.H. Halsey. 1965. *Power in Cooperatives: A Study of the Internal Politics of British Retail Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pfetsch, Frank R. 1966. *Robert Michels als Elitentheoretiker*. „Politische Vierteljahresschrift” VII (2): 208–227.
- Pfetsch, Frank R. 1989. *Einführung in Person, Werk und Wirkung*. W: R. Michels. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Stuttgart: Kroner.
- Piven, Frances F. i Richard A. Cloward. 1977. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. New York: Vintage Books.
- Reitmayer, Morten. 2009. *Elite. Sozialgeschichte einer politisch-gesellschaftlichen Idee in der frühen Bundesrepublik*. München: Oldenbourg Verlag.
- Selznick, Philip. 1943. *An Approach to a Theory of Bureaucracy*. „American Sociological Review” 8(1): 47–54.
- Selznick, Philip. 1949. *T.V.A. and the Grass Roots. A Study in the Sociology of Formal Organization*. Berkeley: University of California Press.
- Scott, John i Gordon Marshall. 2005. *Dictionary of Sociology*. New York: Oxford.
- Smelser, Neil. 1976. *Sociological Theory: Historical and Formal*. New Jersey: General Learning Press.
- Stefaniuk, Małgorzata. 2001. *Teoria elit Vilfreda Pareta*. Lublin: Wydawnictwo: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Stivers, Camilla. 2009. *Postcards from the Past: Messages from „TVA and the Grass-roots”*. „Public Administration Review” 69(6): 1196–1199.
- Stöltzing, Eduard, 2006. *Robert Michels*. W: D. Kaesler. *Klassiker der Soziologie I. Von August Comte bis Alfred Schütz*. München: C.H.Beck.
- Suchocka, Renata. 1999. *Integracja Europejska w polskiej perspektywie*. Poznań: UAM.
- Szacki, Jerzy. 1981. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- Szacki, Jerzy. 2002. *Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe*. Warszawa: WN PWN.
- Tolbert, Patricia S. i Shon R. Hiatt. 2009. *On Organizations and Oligarchies. Michels in the Twenty-First Century*. W: P.S. Adler (red.). *The Oxford Handbook of Sociology and Organization Studies. Classical Foundation*. Oxford: University Press.
- Tuccari, Francesco. 2013. *Michels, Robert*. W: G. Claeys (red.). *Encyclopedia of Modern Political Thought*, vol. 2. Los Angeles: SAGE Publications, Ltd.
- TVA. 2014. *TVA: Electricity for All*. W wersji elektronicznej dostępny na stronie TVA pod adresem: <http://newdeal.feri.org/tva/index.htm> [dostęp: 13.02.2017].
- Warner, W. Keith i A. Eugene Havens. 1968. *Goal Displacement and the Intangibility of Organizational Goals*. „Administrative Science Quarterly” 12 (4): 539–555.
- Wasilewski, Jacek, 1998. *Elita*. W: *Encyklopedia socjologii*. Tom I. Z. Bokszański i in. red. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 184–189.

- Weber, Max. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Tłum. D. Lachowska, Warszawa: PWN.
- Winkler, Heinrich A. 1972. *Robert Michels*. W: H.-U. Wehler (red.). *Deutsche Historiker: Band IV*. Getynga: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 65–80.
- Żyromski, Marek. 2007. *Teorie elit a systemy polityczne*. Poznań: WN UAM.

Robert Michels as a Precursor of Organizational Sociology

Summary

In Polish academic discourse Robert Michels is quite stereotypically regarded only as one of continuators of Vilfredo Pareto and Gaetano Mosca, unambiguously associated as “the one from the Iron Law of Oligarchy”. Little-known is a fact, that in the United States Michels is not only considered a pioneer of political sociology, but he is also appreciated for his contribution to sociology of organizations. Furthermore, American scholars regard Michels as the discoverer of the goals-displacement phenomenon. His masterpiece - *Political Parties* - has become a starting point for many empirical studies on this phenomenon. Scholars of pathologies in the functioning of social organizations have identified the presence of the goals-displacement phenomenon not only in political parties and trade unions, but also in social movements, business corporations, non-governmental organizations and religious groups. The aim of this article is to reconstruct Michels’s contribution to sociology of organization and to draw attention to the universality of the goals-displacement phenomenon in social movements. In conclusion of this article the author asks whether the goals displacement phenomenon affects the European Union as well.

Key words: organizational sociology; goals displacement phenomena; organizational pathologies; bureaucratic centralism; the executive evolution.